

Ольга Вакульчук,

кандидат історичних наук, завідувачка відділу пресознавства,
Національна бібліотека України імені В. І. Вернадського
Голосіївський просп., 3, Київ, 03039, Україна
e-mail: o-vakulchuk @ukr.net
<https://orcid.org/0000-0003-417-3886>

**БАГАТОТИРАЖНІ ГАЗЕТИ У ФОНДАХ
НАЦІОНАЛЬНОЇ БІБЛІОТЕКИ УКРАЇНИ
ІМЕНІ В. І. ВЕРНАДСЬКОГО**

У статті йдеться про специфічний вид газетної періодики – багатотиражну пресу, що виходила на території сучасної України у період від 1917 по 1997 р. і яка характеризується як феномен радянської доби, адже період її існування збігається з радянським періодом історії України. Як і вся радянська преса, багатотиражна справно виконувала свої основні функції – агітаційну, пропагандистську, організаторську, а також інформативну, виховну, освітню, розважальну, регулятивну. В НБУВ зберігається велика колекція багатотиражних газет – заводських, фабричних, шахтних, транспортних, навчальних закладів різних рівнів, установ, колгоспів, радгоспів, МТС тощо. Цей масив періодичних видань потребує вивчення, опрацювання і введення до інформаційного простору.

Ключові слова: багатотиражна преса, газетна періодика, бібліотечно-інформаційний ресурс, пресознавство, бібліографічний опис.

Упродовж 2019–2021 рр. у відділі пресознавства Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського (НБУВ) триває дослідження багатотиражної преси, що виходила на території сучасної України на підприємствах, у навчальних закладах, установах, колгоспах, радгоспах тощо.

Мета цієї роботи – обґрунтувати необхідність вивчення багатотиражної преси, що є комплексним історичним джерелом, об'єктом пресознавства. У бібліотеках України, насамперед, в НБУВ, зберігається великий масив багатотиражних газет, що виходили на території сучасної України впродовж усього періоду свого існування. Вибір багатотиражних газет як об'єкта дослідження спричинений усвідомленням того факту, що багатотиражна преса є історичним явищем, окремим видом газетної періодики, який у радянській літературі набув визначення як «низова преса», хоча точнішим могло б бути її трактування як «локальної преси»,

адже вона відбиває і розкриває проблему мікросоціуму, будучи його своєрідним «дзеркалом». Багатотиражна преса є складним об'єктом, адже об'єднує у собі всі різновиди газет, котрі видавалися заводськими, фабричними, шахтними, транспортними установами та підприємствами, об'єднаннями, МТС, а також редакціями колгоспів, радгоспів, навчальних та культурних закладів, профспілкових та громадських організацій тощо. Процеси зародження, розвитку, розповсюдження, функціонування багатотиражних газет тісно пов'язані з радянським періодом історії, характеризують увесь час існування радянської влади і відповідають концепції радянсько-партійної ідеології, що існувала впродовж сімдесяти років.

Багатотиражні газети як явище тривалий час залишалися поза увагою вітчизняних вчених, і це, на нашу думку, пов'язано з недооцінкою преси загалом як джерела, що надавало їй другорядного статусу порівняно з архівними джерелами. Щодо багатотиражних газет, то до названих причин додавалися й великі обсяги для опрацювання, труднощі, пов'язані з пошуком цих газет у фондах бібліотек, однобічне сприйняття їх як частини ідеологічної машини СРСР, отже, існувала певна невідповідність зусиль щодо їх опрацювання і можливостей досягнення якогось «відкриття», отримання нового наукового результату. Перешкодою на шляху до вивчення багатотиражних газет була і відсутність науково-бібліографічних показників, котрі включали б цей вид преси, що пов'язано з великою трудомісткістю їхнього бібліографічного опрацювання.

Сьогодні багатотиражна преса як об'єкт бібліографування входить до серії бібліографічних показників газет України та електронних баз даних, створених у НБУВ. Водночас готуються до публікації окремі показники, що міститимуть бібліографію всіх різновидів багатотиражних газет: заводських, фабричних, шахтних, транспортних, газет установ, МТС, колгоспів, радгоспів, навчальних та культурних закладів тощо. Дослідження багатотиражної преси відбувається у рамках наукової теми «Атрибуція та експертиза як складова досліджень книжкових та інших видів бібліотечних пам'яток: основи теорії та практики» (розділ «Історичні і бібліографічні дослідження газетної періодики України: атрибуція, історія, контент»). Тема розрахована на 2019–2021 рр., науковий керівник – доктор історичних наук Г. І. Ковальчук.

Дослідження преси передбачають залучення до методичного підґрунтя кількох суміжних соціогуманітарних дисциплін, використання міждисциплінарних підходів, органічне поєднання методів аналізу взаємопов'язаних історичних та філологічних наук, соціальних комунікацій тощо. Бібліотечна діяльність та наукові дослідження ретроспекції преси

сьогодні розглядаються як бібліотечне пресознавство – галузь знань про пресу, формування газетних фондів у бібліотеках, розвиток доступу до фондів та обслуговування ними, створення друкованого і електронного науково-довідкового апарату на газети і як форма періодичних засобів масової інформації у цілому. З розвитком науково-дослідних напрямів наукових бібліотек, передусім національних бібліотек НАН України – Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського та Львівської національної наукової бібліотеки імені Василя Стефаника, пресознавство в аспектах специфіки бібліотек стає органічною часткою науково-дослідної роботи. Це передбачає не лише виявлення та науковий опис газетної періодики на засадах джерелознавчої атрибуції та експертизи видання і складання бібліографії її видів та різновидів (в тому числі й різновидів багатотиражних газет), але й встановлення принципів історичної та бібліографічної типологічної та родо-видової класифікації газет за різними ознаками (за профілем, походженням, адміністративно-територіальними ознаками – мовою, спрямуванням, хронологією тощо), дослідженням змісту та ролі у політичному, освітньому та культурному житті країни. У бібліотекознавчому аспекті розробляються критерії віднесення певних видів газет до унікальної спадщини, що підлягає охороні та вивченню. Для цього необхідно здійснити науковий пошук, зібрати, опрацювати, систематизувати, розробити наукові принципи і методи дослідження такого специфічного виду джерел, як багатотиражні газети.

Наукові розробки газетної періодики, що проводяться в НБУВ, знайшли своє відображення через впровадження результатів дослідження у вигляді створеного принципово нового бібліотечно-інформаційного ресурсу, що складається з системи друкованих і електронних каталогів та бібліографічних покажчиків газет України, що охоплюють період від 1816 по 2016 р. (електронний каталог) і 1816–1960 рр. (друковані покажчики). Всі зазначені результати спрямовані, насамперед, на задоволення інформаційних потреб користувачів через забезпечення їм доступу до всіх інформаційних ресурсів, які має у своєму розпорядженні НБУВ. Наразі існує необхідність створення бібліографічного репертуару вітчизняної періодики, що зумовлює актуальність історичного і бібліографічного вивчення проблем, пов'язаних з пресою. Тому актуалізується й необхідність включення багатотиражних газет до кола історичних джерел, розкриття їх джерелознавчого потенціалу, введення до наукового обігу.

У контексті дослідження багатотиражних газет, що зберігаються у фондах НБУВ, здійснюється атрибуція, складання наукового зведеного бібліографічного опису, публікація серії каталогів, котрі охоплюють всі

сегменти даного типу видань; виконуються також роботи з формування відповідної бази даних. Окрім того, ці періодичні видання включалися до наукових каталогів і бібліографічних покажчиків газет України, що їх регулярно готує відділ пресознавства НБУВ у рамках виконання наукових тем. Ідеться про видання «Газети України 1917–1920 років у фондах НБУВ» (2013), «Газети України 1930–1934 років у фондах НБУВ» (у 2-х ч., 2004), «Газети України 1935–1940 років у фондах НБУВ» (у 2-х ч., 2012), «Газети України 1941–1945 років у фондах НБУВ» (2009), «Газети України 1946–1950 років у фондах НБУВ» (2013), «Газети України 1951–1955 років у фондах НБУВ» (2013), «Газети України 1956–1960 років у фондах НБУВ» (2017), «Київські газети 1838–1940 років у фондах НБУВ» (2015), «Київські газети 1941–1991 років у фондах НБУВ» (2017). У 1971 і 1979 р. фахівцями відділу газетних фондів НБУВ опубліковано каталоги газет, що охоплюють період від 1921 по 1929 р. Всі зазначені видання містять описи багатотиражних газет, наявних у фондах НБУВ. Друковані каталоги готуються фахівцями відділу пресознавства на основі спеціалізованої бібліографічної бази даних, адаптованої доктором наук із соціальних комунікацій К. В. Лобузіною для ведення каталогу газет.

Практичному втіленню завдань, поставлених у процесі виконання наукової теми, передувало фахове обговорення проблем, пов'язаних з багатотиражною пресою як об'єктом дослідження, під час роботи міжнародних і всеукраїнських науково-теоретичних і науково-практичних конференцій, зокрема таких: «Бібліотека. Наука. Комунікація: стратегічні завдання розвитку бібліотек» (2017), «Бібліотека. Наука. Комунікація: 100-річчя Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського» (2018), «Бібліотека. Наука. Комунікація: актуальні тенденції у цифрову епоху» (2019), «Актуальні проблеми розвитку освіти і науки в умовах глобалізації» (2016), «Українська періодика: історія і сучасність» (2018), «Бібліотеки, архіви, музеї: конвергентна цифрова комунікація, крос-медійність, клієнтоорієнтованість» (2019), а також під час роботи семінарів, круглих столів тощо.

Обираючи хронологічний період, рамками якого варто було б обмежитися у ході дослідження, вирішено спиратися на той факт, що багатотиражна преса загалом є феноменом радянської доби. Таким чином, для з'ясування передумов виникнення зазначеного виду видань, впливу суспільно-політичної ситуації на зміст і умови її функціонування, визначення подальшого їх місця і ролі у процесі розвитку, становища у системі радянської преси, виявилось доцільним охопити весь період існування багатотиражної преси – від появи її «провісників» до закриття багато-

тиражних газет як таких і переформатування їх у сучасний різновид – корпоративні видання. Отже, хронологічні рамки окреслено 1917–1997 роками. Цей тривалий період поділено на коротші відтинки на підставі усталеної і загальноприйнятої в історичній науці періодизації.

Як явище в її сучасному розумінні багатотиражна преса сформувалася у 1920-і роки, утім, період від 1917 до початку 1920-х рр. є етапом зародження, становлення і побутування її первинних форм. Так, у 1917–1921 рр. з'являються численні спеціальні види газет, побутують відомчі, військові газети, газети кооперативних, виробничих та профспілкових об'єднань тощо. Виникають і специфічні види більшовицьких багатотиражних газет – «живі», «світлові», активно пропагуються і впроваджуються у великих і малих колективах стінні газети. 1920-ті – початок 1930-х рр. – період активного розвитку багатотиражних газет, впровадження їх в усіх виробничих колективах, установах, навчальних закладах різних рівнів. У 1930-х рр. багатотиражні газети утверджуються як масовий вид преси. Підпорядкована ідеологічним настановам, багатотиражна преса стає потужним знаряддям пропаганди і агітації, засобом ідеологічного партійно-урядового впливу на масову свідомість. Під час війни виходили численні інформаційні зведення, фронтові, армійські і дивізійні газети, покликані «укріпити і покращити, підвищити... роль у політичному, військовому і культурному вихованні особового складу Червоної Армії і зробити їх... центром політичної роботи» [1, с. 182], якнайширше показати героїзм радянського народу на фронті і в тилу, домогтися, щоб радянські воїни повсякчас відчували «ідейну зарядку». До роботи у фронтовій пресі залучалися високопрофесійні кадри, військовими кореспондентами ставали відомі радянські письменники.

Газети і листівки також друкувалися у партизанських з'єднаннях і загонах О. Федорова (Чернігівське з'єднання партизанських загонів), С. Ковпака (Сумське з'єднання), О. Сабурова (Житомирське з'єднання), І. Шитова (Тернопільське з'єднання) та ін. Масовий вихід цих газет почався з листопада 1942 р., коли ЦК КП(б)У та Український штаб партизанського руху (УШПР) включилися у процес допомоги партизанським угрупованням в організації самостійного підпільного друку. Партизани України мали 84 портативні друкарні, чималу кількість паперу та ін. матеріалів для налагодження друку газет і листівок. У роки війни, окрім радянських, виходили газети ОУН і УПА, РОА², німецької окупаційної влади. У фондах НБУВ зберігається одна з найбагатших колекцій газет

² РОА – «Русская освободительная армия» генерала А. А. Власова.

періоду 1941–1945 рр. У 2009 р. опубліковано каталог, який містить описи 2119 газет різного спрямування і підпорядкування [2].

Повоєнні роки і період до початку 1960-х характеризується виходом всіх типів газетних видань: республіканських, обласних, міських, районних та багатотиражних, котрі видавалися партійними і радянськими органами, військовими, профспілковими, культурно-освітніми установами, а також спецвипусків та сторінок, що у той час називалися «газетою в газеті»; з 1950 по 1960 р. у разі зросла кількість фабрично-заводських, будівельних, шахтних і колгоспних багатотиражок. На початок 1960 р. в СРСР налічувалося 10 603 газети, разовий наклад сягав понад 62 млн; кількість багатотиражних газет у 1960 р. сягала 2413 (без колгоспних) [3, с. 76–77]. Колгоспних газет по всьому СРСР у 1960 р. виходило 3018, в Україні станом на 1960 р – 2074 [4, с. 181], тобто, майже дві третини від їх загальносоюзної кількості видавалося в Україні [5, с. 5].

У 1960-і рр. газети становили найчисленнішу групу періодичних видань УРСР. Найбільше розповсюдження мали республіканські та органи ЛКСМУ. Зазначимо, що у 1960-і рр. спостерігався певний паритет у співвідношенні україномовної та російськомовної преси, у деякі роки частка україномовних газет значно переважала російськомовні. Цей показник найбільш відчутно проявився у багатотиражних виданнях. Важливо, що з 1960-х рр. агітаційні і пропагандистські матеріали у багатотиражках починають поступатися місцем публікаціям, цікавим аудиторії. Ідеться про місцеву тематику, творчість працівників підприємства, а також появу «Куточків здоров'я», «Порад садоводам і городникам», «Пошти «Перця», «Народних усмішок», кулінарних рецептів, порад щодо моди тощо. Саме ці публікації допомагали підтримувати інтерес до газети. Цей процес, безумовно, пов'язаний із часом хрущовської «відлиги». Утім, до деідеологізації багатотиражної преси ще дуже далеко; навіть у часи «перебудови» більшу частину газетних шпальт займали гасла, відозви, рапорти тощо.

У 1970-і рр. знову посилюється контроль над пресою, відсоток україномовних газет значно зменшився. Цьому сприяло прийняття ЦК КПРС ряду постанов, зокрема «О мерах по улучшению подготовки и переподготовки журналистских кадров», (1975), «О дальнейшем улучшении идеологической, политико-воспитательной работы» (1979) тощо. В УРСР ці постанови дублювалися ЦК КПУ. Завдання нагляду за пресою виконували декілька органів: Відділ пропаганди та агітації при ЦК КПУ, Комітет по пресі при Раді міністрів, Головліт та ін. органи і установи, котрі нерідко дублювали одне одного.

У 1950–1985 рр. радянська преса є найпоширенішим видом ЗМІ, адже основний масив інформації містила в собі саме друкована періодика, вона ж займала лідерські позиції у сфері ідеологічного впливу на суспільство, формування свідомості та моральних якостей особистості, була засобом друкованої пропаганди. Рік у рік зростають кількісні показники виходу газет. Газети друкували матеріали про успіхи СРСР у різних галузях народного господарства, виконання і перевиконання п'ятирічних планів, передовиків виробництва, важке життя робітників на Заході тощо.

На кінець 1980-х рр. радянська преса являла собою розгалужену систему видань різних типів; у цей час вже затвердилася потужна схема комунікації між редакціями газет і читачами. Багатотиражні газети у цей час складають доволі високий відсоток у масиві періодичних видань. Щодо тематики публікацій, то «цікаве» на сторінках багатотиражок все ще залишається на другому плані. У цьому можна пересвідчитись, дослідивши контент декількох багатотиражних газет, що виходили в Україні (зазначимо при цьому, що газети підприємств в усіх республіках СРСР висвітлювали, здебільшого, одне коло проблем і тем). Менше з тим, радянська преса, у тому числі й багатотиражна як один з її видів, окрім основних, «іманентних» своїх функцій – агітаційної, пропагандистської, організаторської – виконувала й інші: інформативну, виховну, освітню, розважальну, регулятивну і, за твердження деяких дослідників, гедоністичну (емоційного задоволення), а також функцію формування суспільної думки [6, с. 10–11].

На початку 1990-х рр. починає формуватися нова система ЗМІ і пересмислюватися їхня роль у житті суспільства. З'являються нові періодичні видання. Особливої уваги заслуговує неофіційна преса (неурядова, альтернативна, неформальна, самвидав), справжній бум якої припав на кінець 1980-х – початок 1990-х рр. і яка існувала і розповсюджувалася різними шляхами поряд з офіційною. У 1990 р. незалежна преса виходила майже на всій території України. Ці видання потребують вивчення і введення до наукового і культурного обігу.

З проголошенням державної незалежності України у 1991 р. розпочався якісно новий етап розвитку вітчизняної преси. З'являється нова українська преса і, водночас, поширюються закордонні українські газети і журнали. Саме журналістам належать перші спроби усунути «білі плями» вітчизняної історії. Дедалі більше у ЗМІ з'являється гострих публікацій, у геометричній прогресії зростає кількість газет, у тому числі з розряду «жовтої» преси. Новостворені періодичні видання різко відрізняються від радянських газет і журналів. У цей період багато газет виходили малими

тиражами і були незареєстрованими, деякі існували кілька тижнів або і днів; видавали їх різноманітні партії, громадські організації, окремі підприємці. Як і в попередні роки, виходили бюлетені, додатки до газет, сторінки тощо. Можна стверджувати, що і в останнє десятиріччя 1990-х років та на початку 2000-х, газети все ще посідали чільне місце в інформаційному просторі України. З підрахунком кількості газет, що виходили у 1990-і рр., є чималі проблеми, адже газетний ринок у цей період характеризується деякою хаотичністю, напругою пов'язаною з економічною нестабільністю.

Час від часу в інформаційному просторі з'являється твердження про неминучу «загибель» друкованої газети як виду ЗМІ. Деякі експерти відзначають, що газета майбутнього – це електронна газета, адже читач в умовах «технічного перевороту» та «інформаційного вибуху» скоріше обере екран у ролі посередника, ніж друковану сторінку. Висувалася гіпотеза, що друковані вісники інформації відійдуть, поступившись місцем сучасним засобам передачі інформації. Як аргумент наводився той факт, що кількість друкованих газет у світі дедалі зменшується і цей процес все більше набирає обертів. Ймовірною причиною такого стану речей є різні соціально-економічні умови і закриття частини газет і журналів пояснюється їхньою нерентабельністю у порівнянні з численними телеканалами та інтернет-ресурсами. Втім, у цьому проглядається і певний позитив у тому сенсі, що преса має вирішити проблему шляхом покращення відбору і аналізу повідомлень, вибираючи з потоку новин найактуальніші, бути незаангажованою і вільною від будь-яких ідеологічних і партійних впливів.

Підбиваючи підсумок, можна зробити висновок, що подальший розвиток газетної справи все більше пов'язується з електронними технологіями: у сучасному інформаційному просторі дедалі збільшується частка електронних газетних видань, деякий час поширеними були газети на компакт-дисках. Новим явищем, що можна певною мірою співставити з багатотиражною пресою, але без ідеологічної складової в період демократичного розвитку України, є створення сайтів установ з можливостями існування не лише у просторі свого підприємства, держави, але й у світовій мережі.

Список бібліографічних посилань

1. История партийной и советской печати : учебно-метод. пособие. Вип.1 (1917–1945). М. : Мысль, 1975. С. 182.

2. Газети України 1941–1945 років у фондах Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського : каталог. Київ : НБУВ, 2008. 567 с.

3. Н. Богданов, Б. Вяземский. Справочник журналиста. Л., 1961. С. 76–77.

4. Преса Української РСР. 1918–1975. Науково-статистичний довідник. Харків, 1976. С.181.

5. Газети України 1956–1960 років у фондах Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського : каталог. Київ : НБУВ, 2017. С. 5.

6. Магай И. Ф. Функции советской печати : автореф. дисс. ... канд. филол. наук : 10.01.10 «Журналистика». М., 1973. С.10–11.

References

1. Istorija partiynoy i sovetskoy pechati: uchebno-metodicheskoye posobiye. Vyp.1 (1917–1945) [History of the party and Soviet press: study guide. Issue 1 (1917–1945)] (1975). (p. 182). Moscow [in Russian].

2. Hazety Ukrayiny 1941–1945 rokiv u fondakh Natsionalnoyi biblioteki Ukrayiny imeni V. I. Vernadskoho: katalog [Newspapers of Ukraine in 1941–1945 in the funds of Vernadsky National Library of Ukraine]. (2008). Kyiv: VNLU [in Ukrainian].

3. Bogdanov, N., Viazemskiy, B. (1961) Spravochnik zhurnalista [Reference book of a journalist]. (pp. 76–77). Leningrad [in Russian].

4. Presa Ukrayinskoyi RSR. 1918–1975. Naukovo-statystychnyy dovidnyk [Press of the Ukrainian SSR. 1918–1975. Scientific and statistical reference book]. (1976). Kharkiv [in Ukrainian].

5. Hazety Ukrayiny 1956–1960 rokiv u fondakh Natsionalnoyi biblioteki Ukrayiny imeni V. I. Vernadskoho : katalog [Newspapers of Ukraine in 1956–1960 in the funds of V. I. Vernadsky National Library of Ukraine: catalogue]. (p. 5). (2017). Kyiv: VNLU [in Ukrainian].

6. Magai, I. F. (1973). Funktsii sovetskoy pechati. [Functions of the Soviet press]. *Candidate's thesis*. Moscow [in Russian].

Стаття надійшла до редакції 10.11.2020.

Olha Vakulchuk,

PhD (History), Head of Department,
V. I. Vernadsky National Library of Ukraine
3 Holosiivskyi Ave., Kyiv 03039, Ukraine
e-mail: o-vakulchuk@ukr.net
<https://orcid.org/0000-0003-4171-3886>

**Mass-Circulation Newspapers in the Funds
of V. I. Vernadsky National Library of Ukraine**

This article deals with a specific type of newspaper periodicals - a mass-circulation press published on the territory of modern Ukraine from 1917 to 1997. It is characterized as a phenomenon of the Soviet era as the period of its existence coincides with the Soviet period of Ukrainian history. The mass-circulation press likewise the entire Soviet press properly performed its main functions, in particular agitational, propagandistic, organizational, as well as informative, instructional, educational, entertaining, regulatory. V. I. Vernadsky National Library of Ukraine has a large collection of mass-circulation newspapers of plants, factories, mines, transport institutions, educational establishments of various levels, foundations, collective farms, state farms, machine and tractor stations, etc. This array of periodicals needs to be studied, processed and introduced into the media scene.

Keywords: mass-circulation press, newspaper periodicals, library and information resource, press studies, bibliography, catalogue.